

ТИВОДАР М.П.

ІСТОРИЧНІ ТА ГОСПОДАРСЬКО-КУЛЬТУРНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ
ТРАДИЦІЙНОГО СКОТАРСТВА В УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТАХ В
НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ПОЧАТКІВ ЇХ КОЛОНІЗАЦІЇ
НА "ВОЛОСЬКОМУ ПРАВІ"

За своїм походженням скотарство Українських Карпат є дуже складним господарсько-культурним утворенням. Ця обставина вимагає реконструкції основних етапів його становлення і розвитку на основі такого різноманітного матеріалу, який охоплює період з епохи неоліту до середини ХІХ ст. Необхідність проведення такої реконструкції обумовлена господарсько-культурним, етнічним та історичним розвитком, особливостями динаміки етнокультурних і етносоціальних процесів на досліджуваній території. Така часткова реконструкція на противагу загальній, що визначає закономірності і тенденції розвитку скотарства загалом, охоплює окремі регіони, визначає у скотарстві досліджуваної території специфічні шляхи його становлення, розвитку і функціонування.

Етнографічна реконструкція минулого дуже складна великою кількістю об'єктивних і суб'єктивних факторів. Як правило, її можна вести тільки на основі збережених, описаних і визначених фактів народної культури і побуту. На сьогодні карпатське скотарство достатньо глибоко вивчено. Далеко недовна бібліографія засвідчує, що його проблематиці присвячено вже понад 100 праць /1/, в яких переважно дається змістова характеристика місцевого скотарства. Використовуючи дані археології, історії, фольклористики, мовознавства та інших наук, співставляючи їх з відповідним етнографічним матеріалом, спробуємо дати системну реконструкцію скотарства Українських Карпат, тобто визначити основні етапи його господарсько-го та етно-культурного розвитку.

При ретроспективній реконструкції карпатського скотарства головним чином використовується етнографічний, історичний та археологічний матеріал. Останній сам по собі не дає можливості відтворити реальну картину співвідношення землеробства із скотарством. Крім того, він не дає потрібної для реконструкції кількості залишків матеріальної культури скотарів (житла, господарських побудов, знарядь праці, одягу і т.д.). Але навіть при цьому відтворюється археологічна культура як ціле, співставляється вона з відповідним господарсько-культурним типом (ІКТ) і, в загальних рисах, визначає тенденції розвитку скотарства.

Реальною результатом реконструкція дає тільки при співставленні чисельних і різноманітних фактів, здобутих суміжними дисциплінами. Співставляючи польові етнографічні матеріали з даними інших наукових дисциплін, враховуючи їх природньо-географічну, соціально-економічну та історичну обумовленість, ми окремі явища скотарської культури інколи зв'язуємо з конкретними етнолінгвістичними, етнічними і етнографічними групами населення. Це викликано необхідністю виявити такі давні скотарські традиції, які хронологічно і етнічно можна б включити в поняття "слов'янські старожитності", уточнити роль східнороманських та інших етнічних утворень у розвитку пастівницьких скотарських традицій Українських Карпат. При реконструкції йдемо від окремих фактів до частоти їх повторюваності, від вивчення їх етнічного значення до узагальнення їх загальнокарпатських рис. Але при цьому однорідність і схожість культурних традицій не завжди трактуємо як ознаку якогось з етнічних утворень.

Про початкові етапи скотарства можна говорити лише за археологічними матеріалами часів формування виробляючого господарства. Воно самостійно виникло в кількох центрах, а потім поширилось в результаті міграції та інфільтрації невеликих груп скотарів у

середовищеaborігенів. Прикладом такої інфільтрації є проникнення невеликих груп землеробсько-скотарського населення III - VII тис. до н.е. з Анатолії на Балкани. У Карпатах вони відчували непристосованість своєї худоби до нових умов і тому їм довелося заново доомештакувати тварина з місцевих диких порід /2/. Це раннє скотарство розвивалось лише в межах раннього комплексного землеробсько-скотарського господарства. Саме тоді починає складатись вільний випас худоби довкола поселень, підживлення її гілками, листям, а зрідка і заготовленими кормами /3/. Ці форми стали традиційними і в тому чи іншому вигляді в Карпатах проіснували до кінця 40-х років XX ст.

Господарство носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки Центральної Європи VI-V тис. до н.е. археологами оцінюється як таке виробниче, в якому провідну роль грає землеробство разом із скотарством. В Карпатах і на суміжних територіях пам'ятки лінійно-стрічкової кераміки відомі під назвами Кереш (Угорщина) і Криш (Румунія). Пам'ятки цих культур виявлені і на території Українських Карпат в долинах річок Тисою, Латориці, Уза і Дністра. Господарство крішських племен, як і носіїв наступної культури Полтвр, було комплексним, але в ньому переважало землеробство /4/.

Енеолітичні пам'ятки IV-III тис. до н.е. характерні дальшим розвитком традицій полтвської культури, проникненням з півдня носіїв землеробсько-скотарської культури Трипілья-Кукутені. Саме у цей час весь Карпатський регіон увійшов до складу Балкано-Карпатської провінції ранньоземлеробських культур, в тому числі культур Тисаполтвр-Бодрогкерестур і Трипілья Кукутені /5/. Взагалі на протязі всього неоліту і енеоліту Карпатський регіон розвивався під постійним впливом культур Балкано-Дунайського регіону. Це й знайшло відбиток і в розвитку та поширенні пастівницьких форм скотарства.

Розвиток неолітичного землеробства вимагав невпинного викор-
човування значних площ лісів під поля, які після виснаження перет-
ворювались на добрі пасовища. З ростом поголів'я худоби все більше
укладивалось питання охорони полів не лише від диких, але і одо-
машених тварин. Очевидно, вже тоді почали огорожувати поля, для
худоби ставили загорожі, а стада тварин випасали під наглядом
пастухів. Так склались характерні для неоліту прийоми і приво-
дила вигінна форма випасу худоби. У цей час худобу використовув-
вали переважно на м'ясо. Багаточисленні знахідки глиняних ситечок
у поселеннях носіїв лінійно-стрічкової кераміки дають підстави
говорити про можливе зародження і поширення у V тис. до н.е.
доїння і ведення молочного господарства /6/.

В умовах наростання міграції великих груп населення, в ре-
зультаті виснаження старих оброблених полів, наприкінці енеолі-
ту у Центральній і Східній Європі йшов процес розпаду існуючих
раніше землеробсько-скотарських ареалів та формування нових етно-
культурних зон. Карпатський регіон опинився в центрі цих процесів.
Із Західної Європи сюди проникли землеробсько-скотарські племена,
носії воронкової посудини. Слідом за ними з'являються групи земле-
робів і скотарів культури варонок амфор. В ході переміщень племен
на цій території з'являються групи індоєвропейців, носіїв стріч-
кової кераміки. Культура цих найдавніших індоєвропейських племен
мала виражений скотарський характер, а у їх господарстві важливу
роль грали конярство. Наприкінці енеоліту культура стрічкової
кераміки поширилась по всьому Прикарпаття. Скремі обшари цих пат-
ріархальних племен на Закарпаття пронакли у межиріччя Латориці -
Ужа, де вступили у мирні господарсько-культурні відносини з місце-
вим землеробським населенням і згодом були асимільовані /7/.

Все це внесло багато нового у розвиток неолітичного і енеолі-
тичного сімбіозного землеробсько-скотарського господарства. Та-

ристерними рисами його розвитку було викорчовування лісів і розши-
рення площ полів та випасів, зростання поголів'я худоби, можливе
епізодичне використання найпростіших орних знарядь, поширення
молочного господарства, виниклих порід овець, а з кінця енеолі-
ту - навіть шерстяного одягу. Це було можливе лише за умови виве-
дення особливих порід худоби, вироблення своєрідних скотарських
навиків і техніки. У балканському землеробсько-скотарському цент-
рі, найдавнішому в Європі, переважали завезені з Передньої Азії
породи дрібної рогатої худоби, у центральноєвропейському перева-
жало розведення ВРХ, а у буго-дністровському - розведення дрібної
рогатої худоби, яка була завезена сюди з Кавказу. Водночас у на-
званих центрах валаь доместикація місцевих порід з диких тварин/8/.

У неоліті та енеоліті скотарство розвивалось у рамках ком-
плексного землеробсько-скотарського господарства. Уже тоді склались
такі основні риси приселенного, вигінного і відгінного пастівниць-
кого скотарства як: вільний випас худоби по всіх ґрунтах поселення
весною і восени; відгороджування полів від пасовищ чи навпаки;
відведення певної частини общинної території під літні випаси;
відгін худоби від поселень і посівів на віддалені гірські випаси
і влаштування на них стійбищ із загонами для худоби і тимчасовим
житлом для пастухів; зимове підживлення худоби; нагляд за худобою
спеціальних пастухів; доїння овець, кіз і корів та виготовлення
молочних продуктів. При відгінній системі влітку стада і стада
худоб випасали на підвищених пасовищах Старої Плянки і Карпат,
до зниклими на відстані 30-50 км від постійних поселень. На
таких пасовищах навіть влаштовувались літні табори (стоїща) /9/.
Хоча дуже важко відтворити детальну картину функціонування земе-
робсько-скотарських і скотарсько-землеробських комплексів неоліту
і енеоліту, все ж очевидно саме з цього часу можемо говорити про
початки складання карпатського відгінного скотарства. Вже на ран-

них етапах серед них очевидно слід назвати використання приселаних випасів і віддалених пасовищ, підняття худоби відходами землеробства, доїння і ведення молочного господарства, випас худоби на полонинах і т.д.

В епоху бронзи (II-I тис. до н.е.) на території Карпат не лише йшов процес дальшого розвитку виробничого господарства, а й активно формувались нові етнічні утворення. На Прикарпатті і Волині розселились племена комарівської, а у верхів'ях річок Буга і Стира - племена тишинецької культур. На пізньому етапі бронзи на Волині з'явився племена лужицької, а пізніше - висоцької культур. Ці землеробсько-скотарські культури звичайно зв'язують з найдавнішими праслав'янами. На території Верхнього Потисся епоха пізньої бронзи представлена станівською культурою, а в Прикарпатті - культурою Нова, які пізніше прийняли участь у формуванні культур фракійського галатату /10/.

Аналіз археологічного матеріалу свідчить, що в епоху середньої і пізньої бронзи досить інтенсивно йшло освоєння поясу середньогір'я, а багаточисельні знахідки бронзових скарбів в горах говорять про проникнення населення у високогірні річкові долини та можливе їх господарське використання. У цей час повсюдно в передгір'ях Карпат головну роль грало комплексне землеробсько-скотарське населення. У плужному землеробстві використовувалась тяглова сила великої рогатої худоби, складалась система постійних полів з поденною їх охороною. Хоча плужне землеробство і ведення молочного господарства стимулювали розвиток стійлового скотарства, але все ж тоді переважали форми пастівницького утримання худоби. За археологічними матеріалами бронзового віку в Українських Карпатах чітко простежуються дві групи поселень: а) землеробсько-скотарські на р'янині, у передгір'ях та широких річкових долинах середньогір'я; б) скотарсько-землеробські у поясі середньогір'я

і високогір'я. Останні своїм характером більше відповідали потребам ведення відгінного скотарства як основного напрямку господарства, а землеробство у них грало допоміжну роль. Інакше з часів ранньої бронзи тут з'являлись групи рухливих скотарів, які згодом повністю відокремлювались від землеробсько-скотарського населення /11/.

З першої половини II тис. до н.е. йшло широке розселення пастівницьких племен по Східній Європі. У результаті цього племена та їх традиції постійно переміщувались, зливались та розділялись. Поширення скотарських традицій у нове економічне та етнічне середовище, як правило, супроводжується такими значними модифікаціями, що визначають їх первісну етнічну належність чи специфічні риси дуже складно /12/. Такі процеси мало місце і в Українських Карпатах. А тому виділяючи особливості становлення і розвитку карпатського пастівницького скотарства часів бронзи, перш за все, говоримо про дальший розвиток традицій місцевого неолітичного і енеолітичного пастівницького скотарства. Поступальний розвиток комплексного землеробсько-скотарського господарства, зростання поголів'я худоби, зарубка лісів та розширення площ ораниць у долинах річок, зростання чисельності населення та поява груп рухливих і кочових скотарів, створювали передумови для широкого випасу худоби за межами приселаних обшинних пасовищ, тобто по лісах та на віддалених полонинах. Очевидно саме в епохи середньої і пізньої бронзи активно складається карпатська пастівницька культура у формах відгінного-лодонинського скотарства, з'являється особливі організаційні форми полонинського випасу. Слабка археологічна вицненість середньогір'я і високогір'я не дають незаперечного підтвердження такого припущення, але знахідки високо в горах скарбів, поховань, поселень і навіть укріплених городищ говорять про правдоподібність такої постановки питання.

У зв'язку з розвитком продуктивних сил, широким розмахом

міграцій та змішання етнокультурних традицій різних племен, Українські Карпати в епоху раннього заліза (IX-I ст. до н.е.) відкрились доволі густою сіткою поселень та укріплених городищ. На початку раннього заліза в результаті змішання різних племен сформувалась північнофракійська етнокультурна зона. У Центральній Європі вона дістала назву фракійського гальштату. Свідченням високого рівня розвитку культури фракійських племен Карпатського регіону є багаточисельні поселення, укріплені городища, осередки солеваріння та залізоплавильні центри VII-VI ст. до н.е. /13/. Впродовж VII-VI ст. до н.е. у це етнокультурне середовище проникали невеликі групи носіїв культури степових скіфів, які змішались у Закарпатті з тутешніми північнофракійськими племенами і стали одним із компонентів формування скотарсько-землеробської кунтано-вицької археологічної культури VI-IV ст. до н.е. /14/. У IV-II ст. до н.е. Карпатський регіон розвивався вже під впливом воєзаничних кельтів, носіїв культури Гальштату, які привнесли сюди не лише досягнення землеробства і металобробки, а й нові традиції румли-вих форм скотарства /15/.

Взагалі для I тис. до н.е. було характерне комплексне використання всіх ресурсів передгір'я, середньогір'я і високогір'я регіону Карпат. Ця обставина висунула Закарпаття в один з найбільш металургійних центрів Європи, заставила населення Карпат встановити постійний контроль над перевалами системою городищ, укріплень, дозорів, організованої системи попередження про можливі напади і т.д. Все це разом з доволі густою сіткою поселень, чисельними знахідками скарбів і монет, говорить про наявність тут великих торгових центрів. Вони локалізувались у Середньому Подністров'ї, в пониззях річок Прут, Сірет, Боржава, Ботар, Тур, Самос, в середній течії річок Бодрог, Горнад, Латорець і Латориця, а також у Солотвині - найбільшому родовищі солі в Тисо-Дунайському басейні /16/.

Водночас епоха раннього заліза характерна тим, що рівнина і передгір'я Українських Карпат відкрилась доволі густою сіткою землеробсько-скотарських поселень, а в середньогір'ї і високогір'ї - поселеннями, жителі яких займались скотарством і землеробством. Наявність цілої системи постійних гірських поселень, організація яких відповідає потребам розвитку скотарства, свідчать, що місцеве населення в процесі сезонного випасу полонин навчилось широко використовувати ресурси високогір'я. Ландшафтно-топографічне розташування цих поселень та розкопки городищ засвідчили, що у населення передгір'я і високогір'я Карпат важливу роль грає відвідування полонинського скотарства з розвинутою системою ремесел, зв'язаних з обробкою продуктів тваринництва (обробка молока, виготовлення молочних продуктів, обробка шоврої, шкір, овцяни) /17/.

На початку нової ери Українські Карпати були втягнуті у складні етнокультурні та етнополітичні процеси, звазані римською експансією та переселенськими процесами I-IV ст. На північ від р. Дунай у I-II ст. на арену вийшли племена гето-даків. Вони були творцями гірської культури Карпат, яка характеризувалась зміцненням використання гірських скіфів для спорудження міст, фортифікаційних систем, святилищ, металургійних центрів, влаштування системи скілових полів, широким використанням гірських пасовищ-полонин і спорудженням на них своєрідних житлових побудов для пастухів /18/. Вілла Риму з даками в 105-106 рр., утворення провінцій Паннонії і Дакиї та панування в них римлян до 271 р. свідчили тому, що так звані вільні даки, які жили за межами підкорених територій, впродовж II-III ст. розселились по всій території Українських Карпат. Аналіз археологічних матеріалів свідчить, що у місцезового змішаного дако-слов'янського населення, відомого під назвою носіїв культури карпатських курганів, у передгір'ях і середньогір'ях дальшого розвитку набули землеробсько-скотарські традиції попередніх епох

ричних епох, а в горах - традиції відгінного полонинського скотарства /19/. Землеробсько-скотарський характер цієї культури цілком очевидний. Справа М.Б.Смішко докзати її скотарський напрям недостатньо обґрунтована: Але без сумніву в господарстві і економіці місцевого населення провідну роль грало осідле, приселене, вигінне та полонинське відгінне скотарство. Стадо складалось з ВРХ, коней, свиней, овець і кіз. Скотарство давало місцевому населенню продукти харчування (молочні продукти, м'ясо), сировину для виготовлення одягу і взуття (вовна, овчина, шкіри). Нодночас його продукція (худоба, шкіри, овчина, вовна) досить широко поставлялась у сусідні римські провінції. Це етнічно змішане дако-слов'янське населення, яке в Українських Карпатах поступово слов'янізувалось, зіграло основну роль у збереженні і передачі традицій карпатського відгінно-полонинського скотарства не лише східним романиям, а й карпатським слов'янам /20/.

У перші століття нашої ери слов'янські племена вже настільки відомі, що вони все частіше згадувались у тогочасних писемних джерелах. Але вони ще на початку чи кінці II тисячоліття до н.е. почали відбруньковуватись від загального індоєвропейського масиву. На час перших століть вони пройшли вже довгий шлях розвитку у складі різних господарсько-культурних спільностей. На рубежі енеоліту праслов'яни пережили піднесення, зв'язане з розвитком пастівницького скотарства, а на час кристалізації праслов'янського етносу їх господарство вже опиралось на осідле землеробство і скотарство. Очевидно, цими часами слід датувати початки формування тих давніх традицій, які збереглись у скотарській термінології слов'янських народів /21/ і тих традицій додержавного періоду їхньої історії скотарської культури, які можна включити у поняття "слов'янські старожитності". Поняття "слов'янські старожитності" в одних дослідників охоплюють час у 2,5 тис. років, в інших - всього 1 тис.

років, одні з них включають у це питання всі пам'ятники додержавного періоду слов'янства, інші - навіть всі пам'ятники раннього середньовіччя /22/.

Починаючи з I ст. н.е. на Волинь, Прикарпаття і Закарпаття з Польді проникали носії пшеворської культури, а з території Полісся у Прикарпаття почали переселятися групи слов'янського населення зарубенської культури. У I-IV ст. все передгір'я, середньогір'я і частково високогір'я Українських Карпат (Буковина, Галичина, Закарпаття) характеризувалась пануванням культури карпатських курганів. Вона у своїй основі створювалась гето-даками, які поступово слов'янізувались /23/. Саме в цей час і склалась більшість з традицій слов'янського осідлого скотарства. Звичайно слов'яни велику рогату худобу, свиней, овець, кіз випасали навколо поселень під наглядом пастухів. Інколи вони практикували і вільний випас худоби. Особливості природно-географічного середовища і всеохоплююче поширення орного землеробства стимулювали стійлове утримання худоби вимку у легких спорудах з жердин, а молодняка - у шолох. Зимов худобу підживляли соломом, корнелюдами, ячменем, відходами землеробських культур, сіном, сухими гілками, волудами і т.д. Тварин розводили, щоб одержувати м'ясо, шкіри, вовну, овчину, молоко, гній, мата необхідну тяглову силу. Археологічні та етнографічні матеріали свідчать, що ранні слов'яни із молока виготовляли сир, масло та інші продукти, широко використовували худобу для угноєння полів /24/. Але підвести всі скотарські традиції слов'ян I-V ст. під названі ознаки практично неможливо. Одні з слов'янських племен жили в лісостепях і степах, другі - в лісисто-болотистих місцевостях, треті - в долинах передгір'я, четверті - в річкових долинах середньогір'я і високогір'я Карпат і Богемських гір, тобто вони населяли території з різними природно-географічними умовами /25/. Все це сприяло збереженню

і розвитку локальних варіантів культури, що якимось чином повинно було відбитися і на територіальних особливостях скотарства. Досить активно цей процес йшов у Карпатах, де слов'яни під тиском кочовиків все глибше проникали в гори, пристосовувалися до нових умов, сприймали, засвоювали і розвивали традиції гірського відгінного скотарства попередніх часів. І.Крал вважає, що саме так слов'яни у V ст. освоїли всі пологі схили гірського масива Боржави та долини верхів'я одноіменної річки /26/. Попавши в нове географічне, господарсько-культурне та етнічне середовище, вони сприйняли багато з місцевих культурно-історичних традицій. В силу названих причин у I-IV ст. у Карпатах йшов дуже складний процес становлення слов'янських старожитностей відгінно-половинського скотарства. Воно формувалося і розвивалося на основі місцевих карпатських традицій осілого і приселенного вигінного і відгінно-половинського скотарства попередніх історичних епох.

Падіння рабовласницького ладу супроводжувалося величезними переміщеннями народів, в тому числі і слов'ян. Розвиток культури і поселення ранньосередньовічних слов'ян у Східній і Центральній Європі та на Балканах тісно пов'язане з Карпатським регіоном. Хоча змішання етнічних груп у першій половині I тис. н.е. і порушило поняття "чистих" археологічних культур як визначника племенних спільностей, але воно не порушило збереження і передачі господарсько-культурних традицій. Про це свідчать чисельні знахідки пам'яток культури карпатських курганів на слов'янських поселеннях. Розквіт ранньо-середньовічної культури слов'ян Прикарпаття і Закарпаття припадає на середину I тис. н.е., коли на Україні із загальної маси землеробсько-скотарського населення виділялося ремісники, йшла індивідуалізація господарства економічно міцних сімей, які прагнули уникнути щорічних перерозподілів общинних земель. Тоді ж склалися великі промислові центри, будувалися укріплені городи-

ща, формувалися великі союзи племен. Західноукраїнські землі населяли такі племена: у верхів'ї р.Західного Бугу - дулеби (бузани чи волянни); середнє Подністров'я і Надпруття - тіверці; верхів'я Дністра і Сану, Верхнє Потисся (Прикарпаття і Закарпаття) - білі хорвати /27/. Всі вони вийшли з антського союзу східнослов'янських племен.

Ранньосередньовічні пам'ятки слов'ян території Українських Карпат представлені землеробсько-скотарськими поселеннями рівнини і передгір'я та скотарсько-землеробськими поселеннями середньогір'я і, частково, високогір'я. Звичайно слов'яни населили територію придатні для землеробства і випасу худоби. Древні автори завжди підкреслювали чисельність стад худоби слов'ян, а археологи виявляють на їх поселеннях невеликі глиняні фігурки тварин, що були, очевидно, зв'язані з ритуалом жертвоприношення. Osteологічний матеріал та відомості древніх авторів дають підстави говорити, що у тогочасному слов'янському карпатському пастирницькому скотарстві переважало розведення ВРХ, на другому місці - свиней, а вже потім - коней, кіз і овець. Велика рогата худоба використовувалася як тяглова сила, джерело м'ясної і молочної їжі та шкір, а кози і вівці - для одержання вовни, овчин, молока і м'яса. Крім того, вся худоба використовувалася для угноєння ґрунтів /28/. Це своєрідність ранньосередньовічного слов'янського господарства помічали і древні автори. Л.А.Гіндін, ведучи лінгвофілологічний аналіз відомостей древніх авторів про слов'ян середини VI ст. підкреслює, що Прокопій говорив про слав'янів і антів як про таких, які "живуть у жалюгідних хатинах, розміщуючись (дослівно "розкидуючи палатки, шатра") далеко один від другого, кожний міняючи, наскільки можливо часто, місце поселення" і "...що вони населяють місце проживання (простір) розсібно". Саме тому вони населяли величезні простора, бо, за Прокопієм, "...обертаяться (буквально

"кочуть", "пасуться", "годується") на більшій частині другого берега Істру". Співставлення цих письмових відомостей з даними археології дає підстави говорити про осідлі землеробсько-скотарський чи скотарсько-землеробський характер господарства карпатських слов'ян середини VII ст. Л.А.Гіндія підкреслює, що Прокопій кожного разу не назвав слов'ян номадами, тобто справжніми кочовиками, скотарями, але все ж відносив їх до таких переселенських племен, які там кочували (дослівно "паслиось", "пасли стада") чи осідали. Все це свідчить, що так звані дакійські (карпатські) слов'яни, які жила північніше р. Дунаю між р. Дністром на сході і р. Тисою на заході, переважно займались землеробством /29/.

Наведені дані свідчать, що в ранньосередньовічну епоху карпатські слов'яни зберігали структуру стада і традиції пастівницького скотарства попередніх епох. Це дає підстави говорити про продовження і дальший розвиток традицій приселенського та полонинського відгінного скотарства впродовж всієї другої половини I тис. н.е. Саме в цей час складалась певна господарська спеціалізація природньо-географічних поясів Українських Карпат, сформувались, на основі обцинного землеволодіння і землекористування слов'янські традиції вигінного і відгінно-полонинського скотарства в поводженні ґрунтів, виділення проварку обцинних пастухів та багаточисельними дохристиянськими обрядами і віруваннями поклоніння, шанування та оберігання домашніх тварин.

У часи X-XII ст., коли більшість територій Українських Карпат входило до складу Київської Русі, а інші знаходились під її постійним господарським, культурним і політичним впливом, тут дальшого розвитку набули етнокультурні традиції східно-слов'янського населення ранньосередньовічної епохи. Особливо це було помітно у IX-X ст., коли тут у тій чи іншій формі продовжували існувати племінні союзи карпатських (східних) хорватів, на Волині - дуде-

сів, а у південному Подністров'ї - тиверців і улчів /30/. У X ст. південні групи східних слов'ян під тиском кочовиків відступали на північ у місцоті гірські райони Карпат. Б.В.Косилянській навіть добує, що від улчів ("улчи") спертала свою назву етнографічна група українців - гуцули /31/. Інтенсивний процес поглиблення майнового поділу, що супроводжувався переростанням патріархальних сімейно-родових груп у сусідські общини, сприяв перетворенню племінних союзів у озерідні зародкові держави - племінні князівства. Основною їх політичної організації була система територій (країв - М.Т.), що тяжіли до укріплених поселень градів, які виконували роль торгово-ремісничих і феодално-адміністративних центрів. Такими укріпленнями центрами були: городище поблизу с.Рівно недалеко від м.Чернівців, біля с.Нижній Струтин на р.Чечві, біля с.Тухля на горі Лужора, біля с.Ступиння в Верхнього Подністров'я, а на Закарпатті - у м.Ужгороді, біля с.Вари Берегівського району та в с.Осої Іршавського району /32/.

З кінця IX ст. значні території Прикарпаття поступово входять до складу Київської Русі, а Закарпаття та Трансільванія, з її мішаним болгаро-руським населенням, до складу Болгарії. Окремі дослідники сфери впливу Болгарії поширювали у Закарпатті аж до р.Лаборець. Це в кінці X - на початку XI ст. Закарпаття якомось міром було залежне від Болгарії /33/. Свідченням цього є надгробний камінь з могили князя Престана, сина останнього болгарського царя Івана Владислава, який втік на Закарпаття і був похований в м.Міхаловце (Ужвський комітет) Східнослов'янського краю. На камені зберегся напис: "Тут лежить князь Престан. В літо 996 (997). В літо 1060 (1061)".

У 898 р. з причорноморських степів через Прикарпаття і Верещинський перевал пройшли угорські племена. Вони не затримались у Прикарпатті і Закарпатті, а спрямували у придунайські землі, що

були населені слов'янами і волохами. "Повість малулях ліє" під 838 р. повідомляє: "І, прийшовши зі сходу, ринули вони через гори великі, що прозивалися горами Угорськими, і стали воєвати проти слов'ян і волохів, які тут жили. Бо сиділи тут раніше слов'яни, і волохи забрали землю Слов'янську. А потім угри прогнали волохів і унаслідували землю ту. І сиділи вона зі слов'янами, підкоривши їх собі, і відтоді прозивалася земля ця Угорською" /35/.

Давньоруське населення Українських Карпат формувалося на основі східнослов'янського, тобто на основі білих хорватів та окремих груп дулебів, тіверців і уличів /36/. До появи в придунайських землях угорців і східних романців у Закарпатті проходили границі між східнослов'янськими і західнослов'янськими етносами десь у межиріччі Лабора і Ондави, а з південними слов'янами вздовж р. Дунаю. Ці обставини, як і зходження земель західного Закарпаття у IX ст., де сфера впливу Великоморавської держави та поступового його вилучення з XI ст. до складу Угорщини, накладало певний відбиток на розвиток господарсько-культурних традицій місцевого населення. Впродовж другої половини XI ст. угорські королі посували кордони своєї держави все ближче до карпатських перевалів і виношували плани утвердитись на них та поширити свій вплив на Прикарпаття /37/. Але це не могло змінити східнослов'янського характеру місцевого населення. Й.О.Дзєндзелівський аргументовано доказав, що основна частина сучасних українців-закарпатців жила тут задовго до приходу угорців /38/.

Хоча в XI ст. ряд гірських районів Закарпаття були ще слабо заселені, але вже тоді давньоруське землеробсько-скотарське населення долини р. Пині і Свалявської улоговини мали систему постійних полів. Звідси у XII ст. населення проникло у долини річок Свалявки і Дусинки, а у XIII ст. - далі на північ. Східнослов'янський (руський) характер населення в XI ст. мабуть повністю визначав

етнічний характер Закарпаття. Це підтверджується тим, що угорські аннали в 1081 р. Емеріха, сина угорського короля Стефана I, називають "князем руським" ("dux Ruthenorum"), а у біографії залцбурзького архієпископа Конрада Закарпаття у 1131 р. називається терміном "Руська Марка" ("marchia Ruthenorum"). Очевидно, що у даному випадку мова йшла про територію, яка вирізнялась з інших певними етнічними ознаками її населення /39/. Г.Бідерман та Т.Легоцький вважали, що "Руська Марка" охоплювала територію відому пізніше під назвою "Країна", "Крайна". Вони вважали, що у XIII ст. возводив "Руської Марки" був Григоріус, жупан Бережського комітату, якого одна з грамот називала "officialis Dux Ruthenorum" /40/. Відкидаючи ці погляди, С.Черфецький доказував, що ця грамота була пізнішим фальсифікатом істориків /41/.

Просування кордонів Угорського королівства на північ проходило дуже повільно. Лише на кінець XII ст. вони вийшли на передгір'я Карпат настільки, що в 1199 р. на них поширився державно-територіальний поділ у вигляді Уланського і Бережського, а на початку XIII ст. (1210, 1215, 1220 рр.) і Уточанського комітатів (жуп). Це навіть у першій половині XIII ст. північні кордони королівства проходили трохи вище м. Муначева /42/. Практично все середьогір'я і високогір'я Українських Карпат складало широку смугу міжкордоння, на яку могли претендувати як Угорське королівство, так і Галицько-Волинське князівство. У Закарпатті ця смуга міжкордоння мала постійне східнослов'янське населення на Свалявинні в долинах річок Пині, Дусинки і Свалявки, на Міжгірщині - в Калечинській долині, довкола полонинських масивів Борзани і Рівної, у верхів'ях р. Тиса, Тересви та їх приток /43/. Дослідники вважають, що на Закарпатті в зоні міжкордоння у XII-XIV ст. існувало чимало постійних поселень у долинах гірських річок та велике число тимчасових (сезонних скотарсько-пастивницьких) поселень навіть у нові полонинського висо-

ногір'я Гуцульщина /44/. Такі групи постійного населення у XII ст. мало все Марамороське міжкордоння, яке вперше у письмових джерелах згадується лише у 1199 р. Воно майже 400 років знаходилось за межами Угорщини, а тому до 1300 р. у письмових джерелах назва Мараморос зустрічається лише кілька разів /45/. Але археологічні матеріали свідчать, що територія Мараморосини були заселені з давніх часів. Тут у першій половині I тис. н.е. добре відомі пам'ятки носіїв культури карпатських курганів, а з VI ст. - поселення і городища східних слов'ян /46/.

Прикарпаття (включаччи Буковину) з 1084 р. входило до складу трьох удільних князівств - Перемишлянського, Терезопольського і Звенигородського, з 1141 р. - до складу Галицького, а з 1199 р. - до складу Галицько-Волинського князівств. На рівнині і в передгір'ї цих земель вже тоді складалась система міст (Жидачів, Коломия, Городок, Самбір, Перемишль, Дрогобич) та укріплених городищ (Білий оіл Кружини, Кульчин, Санок, Спас, Стужини, Городище і т.д.), які контролювали у сфері свого впливу гірські райони. Практично райони прикарпатського середньогір'я і високогір'я були поза сферою впливу державної влади, тобто входили до смуги міжкордоння /47/.

Для економіки карпатського краю X-XII ст. було характерно землеробсько-скотарське господарство на рівнині і в передгір'ях та скотарсько-землеробське господарство в горах. Плужне землеробство рівнини, передгір'я та широкі річкові долини опирались на обробку постійних полів і розведення ВРХ, свиней, коней та почасті кіз і овець. Важкі глинисті ґрунти заставляли землеробів залишати орні поля під переліг та угноєвати їх "кошаруванням". Особливості природних умов, в яких проживало давньоруське населення Українських Карпат, примушувало його здобувати нові родючі ділянки шляхом викорчування лісів. У вузьких річкових долинах та на гірських пагорбах вирубка лісів супроводжувалась навіть збереженням мо-

гичного землеробства. Вирубка і перелогова обробка ґрунтів вимагали великих площ, а це згодом стало основною складовою двопільної і трьохпільної системи землеробства /48/. Навіть у ті часи на їх основі було становлення так званої толоко-царинної системи землеробства, що за даними етнографії у вигляді пережитків проіснувало до 40-х років XX ст. Особливості толоко-царинної системи в тому, що одна частина орانیць залишалась на 2-3 роки під парами і використовувалась як пасовище ("толока"), а другу - розорювали і засівали ("царина"). Через 2-3 роки "толоку" міняли на "царину", а "царину" - на толоку /49/. Обширні пасовища-загоні, доволі щільні ліси і пустища та орانیці, що ставали тимчасовими пасовищами в результаті функціонування толоко-царинної системи землеробства, сприяли дальшому розвитку приселенного вигінного пастівницького господарства. Водночас важливу роль у господарському житті гірських сіл іграє відгінне доминанське скотарство. Освоєння вже у XII ст. річкових долин верхів'я Тиси, Тересва, Ріки, Боржани і Кралом зв'язувалось з наявністю в них рухливих ("кошадних") груп землеробсько-скотарського чи скотарсько-землеробського населення /50/. Але думка про те, що вирубка і перелогова система землеробства породжує напівкочовий (рухливий) спосіб життя, не підтверджується ні археологічними, ні етнографічними даними. Навпаки, вони доводять осілий і тривалий спосіб життя населення на одних місцях /51/.

Наведені вище матеріали свідчать, що вже на кінець XII ст. у давньоруського населення Українських Карпат склались такі основні риси карпатського скотарства, які могли побутувати лише в межах соціальної, суспільної і господарської організації осілого землеробсько-скотарського чи скотарсько-землеробського населення. Це значить, що формування давньукраїнських традицій відгінного скотарства проходило в рамках земельної общини і проявилось в об-

чинних формах власності на пасовища (вигона і половини), традицій вільного випасу всіх ґрунтів села до початку польових робіт та по закінченні збору врожаю, широкому функціонуванні толоко-царинної системи землеробства, в організаційних формах колективного випасу худоби і т.д. /52/.

Аналіз шляхів формування традиційного карпатського скотарства з часів неоліту - до кінця XII ст. нами проведено в межах прийнятої в археології періодизації. Це дало можливість визначити не лише етапи формування основних ознак скотарства, а й зв'язати їх з певними етапами етнічної історії регіону Українських Карпат.

Раннє неолітичне скотарство характеризувалось невеликою кількістю худоби і майже повсьдним вільним її випасом. В ході розвитку неолітичного комплексного землеробсько-скотарського господарства складались придомна і приселищна вигінна форми випасу худоби під доглядом пастухів, почало зароджуватись і поширватись доїння і ведення молочного господарства. В чася енеоліту все частіше практикувався відгін худоби від постійних поселень і посівів за 30-50 км на піднячені пасовища Старої Планини і Карпат, що засвідчує початки складання карпатського відгінного скотарства.

Епоха бронзи Українських Карпат і прилеглих територій представлена комарівською, тичинецькою, лужницькою і влосцькою культурами, які зв'язують з наддніпінними праслов'янами. Пізня бронза Верхнього Потисся (станівська культура) та Прикарпаття (культура Нова) зв'язуються з племенами, які пізніше взяли участь у формуванні культури франкського галльстату. Дальший розвиток традицій місцевого неолітичного і енеолітичного господарства та широке розселення груп рухливих скотарів сприяла не лише поширенню скотарських традицій у нове економічне, і етнічне середовище, а й прискорила процес складання карпатської пастівницької культури у відгінно-половинських формах. В епоху раннього заліза у населення

середньогір'я і високогір'я Українських Карпат воно сформувалось у систему відгінного половинського скотарства з широким обробкою продуктів тваринництва (молока, шкір, овчини, вонни).

Українські Карпати в перші століття н.е. були втягнуті у складні етнокультурні і етнополітичні процеси, які на історичну арену вивела гето-даків та змішане дако-слов'янське населення. У господарстві і економіці місцевого населення провідну роль грало осіде приселення і відгінно-половинське скотарство. На його основі у I-IV ст. в Українських Карпатах йшов складний процес становлення слов'янських старожитностей відгінно-половинського скотарства. Саме в ці часи та у наступні VI-IX ст. сформувались слов'янські традиції вигінного і відгінно-половинського скотарства з коопаруванням ґрунтів і виділенням проварку сільських пастухів. У наступні X-XII ст. у місцевого давньоруського населення практично сформувались всі ті основні ознаки приселищного вигінного і половинського відгінного скотарства, які широко присутували у традиційному скотарстві Українських Карпат ще і в першій половині XX ст.

Література

1. Bibliographia ethnographia carpatobalcanica. Fastuška kultura, svazek 2. - Brno, 1984.
2. Ширельман В.А. Происхождение скотоводства. - М., 1980. - С. 212-214, 218, 235.
3. Мданко Т.А. Проблемы полуседлого населения в истории Средней Азии и Казахстана//Советская этнография, 1961. - № 2. - С.55-61; Ширельман В.А. Происхождение скотоводства. - С. 212-214, 218, 235.
4. Коробкова Г.Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ Ела СССР. - Л., 1987. - С.152; Потупняк М.Ф. Культура Криш//Археология Украинской ССР. - К., 1985. - Т.1. - С.140-144; Він же. Питання археології та культурної належності пам'яток неоліту і енеоліту Закарпаття//Дослідження

- стародавньої історії Закарпаття. - Ужгород, 1972. - С.84.
5. Украинские Карпаты. История. - К., 1969. - С.19-21.
6. Ширельман В.А. Возникновение производящего хозяйства. - М., 1969. - С.396; Богущий П., Григаль Р. Древнейшие земледельцы Средневропейской равнины//В мире науки. - 1969. - № 3.
7. Украинские Карпаты. История. - С.20-22.
8. Коробкова Г.Ф. Названа праця. - С.152-155,165,168,173; Ширельман В.А. Происхождение скотоводства. - С.212,219,220,222-228, 235; Він же. Возникновение производящего хозяйства.-С.283-284.
9. Ширельман В.А. Происхождение скотоводства. - С.212-220,222-225, 234-235; Він же. Возникновение производящего хозяйства. - С.189, 396; Ковалик Г.І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. - Львів, 1988. - С.11.
10. Ковалик Г.І. Названа праця. - С.18; Археологія Української РСР, т.І.-С.384-385; Украинские Карпаты. История. - С.22-25.
11. Ширельман В.А. Происхождение скотоводства. - С.234-237, 243; Тиводар М.П. Влияние соотношения между земледелием и скотоводством на формирование отгонного пастушеского хозяйства Украинских Карпат//Этнокультурные и этносоциальные процессы в конце I тыс. до н.э. - первой половине I тыс. н.э. на юго-западе УССР и сопредельных регионах (Тезисы докладов II-ой сессии Всесоюзной школы-семинара). 10-13 ноября 1988 года. - Львов, 1988.-С.50.
12. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества в XII-XIII вв. - М., 1982. - С.14; Ширельман В.А. Происхождение скотоводства. - С.214; Археологія Української РСР, т.І. - К.,1971. - С. 383-384, 392-393.
13. Балагури Е.А. Шелестівське городище - пам'ятка населення ранньозалізної доби Закарпаття//Дослідження стародавньої історії Закарпаття. - Ужгород, 1972. - С.9-69; Украинские Карпаты. История. - С.25-27.
14. Попович І.І. Курган кунтановацької культура в с.Невицьке на За-

- карпатті//Археологія. - 1985. - № 50. - С.50-62; Украинские Карпаты. История. - С.27-29.
15. Бідзія В.І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. - К., 1971. - С.17-48, 107-120, 128-129; Археологія Венгрия. Конец II тысячелетия н.э. - М., 1986. - С.198-204; Археологія Української ССР, т.ІІ. - К., 1965. - С.43; Археологія Української РСР, т.ІІ. - К., 1971. - С.174-177.
16. Балагури Э.А. Роль перевалов в экономической и общественно-политической жизни населения северо-восточных Карпат (II-I тыс. до н.э.)//Этнокультурные и этносоциальные процессы в конце I тыс. до н.э. - первой половине I тыс. н.э. на юго-западе УССР и сопредельных регионах (Тезисы докладов II-ой Всесоюзной школы семинара). 10-13 ноября 1988 года. - Львов,1988. - С.3-4.
17. Балагури Е.А. Шелестівське городище - пам'ятка населення ранньозалізної доби Закарпаття. - С.67; Бідзія В.І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. - С.11, 17-19; Він же. Лятовская культура на территории Закарпатья. Автореф. канд. дис. - К., 1966. - С.8; Украинские Карпаты. История.-С.29-30; Геродот. История в девяти книгах. - Л., 1972. - кн.IV, 2. - С.167; *Pravěk východněho Sloveska*, VIII-1.-Kobice, 1966.-S.131.
18. Украинские Карпаты. История.-С.30; Ринман Э.А. Проблемы этногенеза в современной румынской этнографии (О древних источниках румынской народной культуры)//Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев.-М.,1976.-С.232-234.
19. Вакуленко Л.В. Пам'ятники підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н.е. - К.,1977.-С.7-62; Тиводар М.П. Влияние соотношения между земледелием и скотоводством на формирование отгонного пастушеского хозяйства Украинских Карпат.-С.50-51; Котигорошко В.Г. Население Закарпатья в первой половине I тысячелетия нашей: Автореф. дис. ... канд.ист.наук.

- К., 1963.-С.17-20; Украинские Карпаты. История. - С.30-31.
20. Спішко М.В. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н.е. - К., 1960. - С.121; Котигорошко В.Г. Населення Закарпаття в першій половині I тисячоліття нашої ери. - С.18,20; Вакуленко Л.В. Пам'ятники підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н.е. - С.7-62.
21. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества в XII-XIII вв. - С.12-14; Журавлев А.Ф. К ареальной характеристике восточнославянской скотоводческой охранительной магии (обряды при эпизоотиях)//Ареальные исследования в языкознании и этнографии. - Л., 1977. - С.227-232.
22. Теоретические проблемы реконструкции славянской духовной культуры. Ответы на вопросы//Советская этнография. - 1984. - № 3.- С.53-56; 57-60; 62-63; Ширальман В.А. Этноархеология - 70-е годы//Советская этнография. - 1984. - № 2. - С.101-103,109-112.
23. Украинские Карпаты. История. - С.32-33; Баран В.Д. Формування слов'янських старожитностей раннього середньовіччя за новими археологічними даними//Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів. - К., 1983. - С.165-179.
24. Кларк Г. Доисторическая Европа. - М.,1953.-С.132-133; Пачкова С.П. Государство схино-слов'янських племен на рубежі нашої ери (за матеріалами зарубіжньої культури). - К.,1974. - С.46-55, 57-59; Археология Украинской ССР. - К.,1966. - С.29,41,59,61,68,100,112-113; Strojala V. Rumanaké vlivy v Karpatech se zvláštním zřetelom k moravskému valasaku. - Praha, 1938. - S. 466.
25. Мозуїński К. Kultura ludowa Słowian, L.II. - Warszawa, 1967. - S. 117.
26. Král J. Boršava v Podkarpatске Rusi, die III. - Bratislava, 1936. - S.9.

27. Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. - М., 1982.-С.123-132; Пеняк С.І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI-XIII ст. - К., 1980. - С.109-116; Ковалки Г.І. Назва праці. - С.25-27; Украинские Карпаты. История. - С.34-37; Історія селянства Української РСР, т.І. - К.,1967.-С.20-22.
28. Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. - С.13-14,18,238; Ковалки Г.І. Назва праці. - С.34-37; Пеняк С.І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI-XIII ст. - С.109-116; Королюк В.Д. К дослідженням в області етногенеза славян и восточных романцев//Вопросы етногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. - М.,1976. - С.28-29.
29. Гиндин А.А. Значение лингво-филологических данных для изучения ранних этапов славянизации карпато-балканского пространства//Этносоциальная и политическая структура раннеславянских государств и народностей. - М., 1987. - С.25; Ангелов Д. Проблеми предгосударственного периода на території майбутнього Болгарського государства//Етносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей. - М., 1987.- С.7-8,9.
30. Тимошук Б.Я. Населення Северо-Восточних Карпат в X-XI вв. по археологічним даним//Культура и быт населения Украинских Карпат. - Ужгород,1972.-С.89-90; Украинские Карпаты. История. - С.39; Паньківч І. Нарис історії українських закарпатських говірок// Acta Universitatis Carolinae Philologica, t.1. - Praha, 1958. - S.33-41.
31. Кобилянський Б.В. Діалект і літературна мова. - К.,1960.- С.189-190, 194-206, 260-262.
32. Украинские Карпаты. История. - С.40, 44; Пеняк С.І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI-XIII ст.-С.96-98; Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X - перша половина XIV ст.). - К., 1982. - С.39-55; 121-124, 127-130; 135-137.

33. Стрипський Я. Путаниця около назви Осод//Літературна неділя, річник П. - Ужгород, 1942. - С.246-248.
34. Українське Карпати. Історія. - С.40; Мельник В. Історія Закарпаття в усних народних переказах та історичних піснях. - Львів, 1970. - С.20; Шляхом до щастя. Нариси історії Закарпаття. - Ужгород, 1973.-С.II-12; *Knadlík v. Cyrillsky napsie v Michalovcích/Slavia.* - 1988. - N 2. - S. 121-123.
35. Літопис руський. - К., 1989. - С.14.
36. Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. - С.128; Украинские Карпаты. История. - С.44; Пеняк С.І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI-XIII ст. - С.167-169.
37. Perfeckij E. *Sociálne-hospodárske poměry Podkarpatské Rusi ve století XIII-XV.*-Bratislava, 1924. - S.7-9; *Přemene k dějinám vel'kej Moravy.* - Bratislava, 1964. - S. 9-10, 73.
38. Дзєндзєлевський І.А. К вопросу о времени расселения восточных славян на южных склонах Украинских Карпат//III Международный конгресс антропологических и этнографических наук (Отдельный оттиск). - М., 1964. - С.8-9.
39. Král J. *Boržava v Podkarpatské Rusi, dil.III.*-S. 9-10; Perfeckij E. *Sociálne-hospodárske poměry Podkarpatské Rusi ve století XIII-XIV.*-S.14; Biedermann H.I. *Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte, T.II.*-Innsbruck, 1867. - S.59; Lehoczky T. *Bereg vármegyje monográfiája, kötet I.* - Ungvár, 1881. - old. 117.
40. Biedermann H.I. *Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte, T.II.* - S.59; Lehoczky T. *Bereg vármegyje monográfiája, kötet I.* - old. 117.
41. Perfeckij E. *Sociálne-hospodárske poměry Podkarpatské Rusi ve století XIII-XIV.* - S.15-17.
42. Українське Карпати. Історія. - С.47; Станковський О. Словань-

- ко-польсько-українське прикордоння до 18 століття. - Пришів, 1967. - С.21-22.
43. Král J. *Polonina Rivna v Podkarpatské Rusi/Spiay vydavené prirodovedeckou fakultou Karlovy university, číslo 48.* - Praha, 1925. - S.17; *Vin ke. Osídlení Karpatké Rusi.* - Praha, 1925.-S.10-14; Perfeckij E. *Sociálne-hospodárske poměry Podkarpatské Rusi ve století XIII-XIV.* - S. 18-19, 22-24; Симошенко І.Ф. Поселення, садива та житло на Закарпатті//Матеріали з етнографії та художнього промислу. - К., 1956. - С.60-61.
44. Podolák J. *Poloninaké hospodárstvo huculov v ukrajinských Karpatoch/Slovenský národopis.* 1966, nos.XIV.-S.288-289; *Wyrostek L. Rod Dragów-zaków na Węgrzech i Rusi halickiej// Rocznik polskiego towarzystwa heraldycznego, t.II.* Krakow, 1932. - S. 10-19.
45. Biedermann H.I. *Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte, T.II.* - S.49; Perfeckij E. *Sociálne-hospodárske poměry Podkarpatské Rusi ve století XIII-XIV.*-S.14-17; *Kedlec K. Valaši a valašské pravo v zemích slovanských a uherských.* - Praha, 1916. - S. 227.
46. Пеняк С.І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI-XIII ст. - С.57, 76-77, 160-169.
47. Українське Карпати. Історія. - С.46-51; Краш'якович І.П. Галицько-Волинське князівство. - К.,1984. - С.13-38; Коструба Т. Надлявська згадка про Войківцуну//Літопис Войківцянни, ч.10. - Самбір, 1938. - С.96.
48. Пеняк С.І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття в VI-XIII ст. - С.109-116; Павлик С.П. Народна агротехніка українців Карпат другої половини XIX - початку XX ст. - К., 1986. - С.32-33, 47.
49. Тьвондар М.П. Традиційні форми випасу худоби в Українських Карпатах другої половини XIX - середини 40-х рр. XX ст.//На-

- родна творчість та етнографія. - 1986, № 6. - С.27-28.
50. Край J. Osídlení Karpatůke Rusi. - S.10-14; Край J. Polovina Riva v Podkarpatske Rusi. - S. 17.
51. Павлик С.І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI-XII ст. - С.112; Павлик С.І. Народна агротехніка українців Карпат другої половини XIX - початку XX ст. - С.33.
52. Граков Б.Д.Киевская Русь. - м., 1953. - С.88-89; Тиводар М.П. Влияние соотношения между земледелием и скотоводством на формирование отгонного пастушеского хозяйства Украинских Карпат. - С.51; Він же. Традиційні форми випасу худоби в Українських Карпатах другої половини XIX - середина 40-х рр. XX ст. - С.26-28.

ПАВЛЕНКО Г.В.

ВЕЛИКА ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ І ЗАКАРПАТТЯ

Новий відлік часу для Закарпаття, як і всієї Західної Європи, розпочався з Великої французької буржуазної революції 1789-1794 рр. Вона зробила для переходу від феодалізму до капіталізму так багато, що все XIX століття, те століття, яке дало людству цивілізацію і культуру, пройшло під її знаменом. Іван Франко одне із перших в українській суспільно-політичній думці звернув увагу на важливість впливу французької революції кінця XVIII ст. на Україну. Він писав: "Великої європейської шум французької революції відбився в Росії досить живо, бо скди наїхало багато емігрантів, які, крім свого даноседаваного аристократизму, внесли все-таки...ліберальні і радикальні ідеї XVIII віку. Нема сумніву, що й на Україну заходили течія тих самих думок і що під їх впливом і тут на тлі козацьких традицій зародилась думка про нове правління"